

सप्तर्षी

सिद्धेश्वर | कुमुदिनी घुले

सप्तर्षी प्रकाशन

सप्तर्षी | SAPTARSHEE

सिद्धेश्वर | कुमुदिनी घुले

❖ प्रकाशक

सौ. कुमुदिनी सिद्धेश्वर घुले,

सप्तर्षी प्रकाशन,

(सप्तर्षी असोसिएट्स अँण्ड पब्लिकेशन्स)

गट नं. ८४/२, दामाजी कॉलेज पाठीमागे,

मंगळवेढा, जि.सोलापूर-४१३३०५

सत्यद शेख (व्यवस्थापक)

मोबा. ०२१८८-२९९२९५/९८०४०४७०७७

email: saptarsheeprakashan@gmail.com

Website: www.saptarshee.in

www.amazon.in

❖ मुख्यपृष्ठ | किशोर घुले

❖ मांडणी | सत्यद शेख

❖ मुद्रित शोधन | तनुजा ढेरे

❖ डी टी पी | कृतिका प्रिंटर्स, मंगळवेढा

मोबा. ९७६६९२४९९२

❖ प्रथमावृत्ती |

❖ मूल्य : १० ₹

*या पुस्तकातील कोणताही मज़कूर कोणत्याही स्वरूपात पुनःप्रकाशीत अथवा संकलनासाठी लेखक आणि प्रकाशक यांची लेखी पूर्व परवानगी बंधनकारक आहे.

*या पुस्तकातील लेखकाची मते, घटना, वर्णने, चित्रे ही त्या लेखकाची असून त्याच्याशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

सप्तर्षी.....

सप्तर्षी नक्षत्राचे वर्गीकरण नक्षत्र म्हणून केले जाते आणि विशेषतः बिग डिपर तारकापुंजाचा भाग आहे . हे उर्सा प्रमुख नक्षत्रात स्थित आहे आणि वर्षभर आकाशात पाहिले जाऊ शकते. हे नक्षत्र सात तान्यांनी बनलेले आहे आणि नांगरासारख्या आकारामुळे ते सहज ओळखता येते . सप्तर्षी नक्षत्रातील सर्वात तेजस्वी तारा अलिओथ आहे , ज्याची तीव्रता 1.76 आहे. याव्यतिरिक्त, या तारामंडलातील तान्यांमधील अंतर बदलते, सर्वात जवळचे मिझार आणि अल्कोर आहेत, जे केवळ 11.8 प्रकाश-वर्षांनी वेगळे आहेत .

भारतीय ऋषी-मुनींनी या पृथ्वीवर धर्म, समाज, शहरं, ज्ञान, विज्ञान , खगोलशास्त्र, ज्योतिष,वास्तू, योग इत्यादींच्या ज्ञानाचा प्रसार केला होता. जगातील सर्व धर्म आणि विज्ञानातील प्रत्येक क्षेत्राला भारतीय ऋषींचे ऋणी असायला हवे. त्यांच्या योगदानाला नेहमी स्मरणात ठेवलं पाहिजे. त्यांनी फक्त मनुष्यांचाच विचार केला नाही तर प्राणी, पक्षी, समुद्र,

नदी, पर्वत आणि झाडे या सर्वांचा विचार केला आणि सर्वांच्या सुरक्षित जीवनासाठी कार्य केले.

॥ सप्त ब्रह्मर्षी, देवर्षी, महर्षी, परमर्षयः ।
कण्डर्षिश्च, श्रुतर्षिश्च, राजर्षिश्च क्रमावशः ॥

अर्थात :

१. ब्रह्मर्षी
२. देवर्षी
३. महर्षी
४. परमर्षी
५. काण्डर्षी
६. श्रुतर्षी
७. राजर्षी

हे सात ऋषी आहेत त्यामुळे यांना सप्तर्षी म्हटलं जातं. चला जाणून घेऊया यांचे अर्थ –

१. ब्रह्मर्षी : ज्याने ब्रह्माला (देवाला) ओळखलं तो ब्रह्मर्षी. दधीची, भारद्वाज, भृगू, वशिष्ठ सारख्या ऋषींना ब्रह्म ऋषी म्हटलं जातं.
२. देवर्षी : देवतांचे ऋषी किंवा ते देव जे ऋषी आहेत. नारद आणि कण्व सारख्या ऋषींना देवर्षी म्हटलं जातं.
३. महर्षी : महान ऋषी किंवा संत. अगस्त्य, वाल्मिकि किंवा वेद व्यास यांसारख्या ऋषींना महर्षी म्हटलं जातं.
४. परमर्षी : सर्वश्रेष्ठ श्रृष्टी. भेल यांसारख्या ऋषींना परमर्षी म्हटलं जातं.
५. काण्डर्षी : वेदाची एखादी शाखा, काण्ड किंवा विद्येची व्याख्या करणारा. जेमिनी सारख्या ऋषींना काण्डर्षी ऋषी म्हटलं जातं.
६. श्रुतर्षी : जे ऋषी श्रुती आणि स्मृती शास्त्रात पारंगत असेल. सुश्रुत सारख्या ऋषींना श्रुतर्षी म्हटलं जातं.

७. राजर्षी : राजाचा ऋषी किंवा तो राजा जो ऋषी बनला असेल. विश्वामित्र, राजा जनक आणि ऋतुपर्ण यांसारख्या ऋषींना राजर्षी म्हटलं जातं.

'सप्तर्षी' हे पृथ्वीच्या उत्तर गोलार्धातील आकाशात रात्री दिसणारे नक्षत्र आहे. रात्रीच्या आकाशातील सात तार्यांचा समूह म्हणून हे पाहिले जाऊ शकते. यामध्ये चार तारे एका चौकोनात आणि तीन तिरकस रेषेत राहतात. या ताऱ्यांची नावे प्राचीन काळातील सात ऋषींच्या नावावरून ठेवण्यात आली आहेत.

वेदांमध्ये सापडलेल्या सात ऋषींची किंवा ऋषींची नावे (1) वशिष्ठ, (2) विश्वामित्र, (3) कण्व, (4) भारद्वाज, (5) अत्री, (6) वामदेव आणि (7) शौनक आहेत. च्या नावाने नक्षत्रातील सात तारे या सात ऋषींशी संबंधित आहेत.

पृथ्वीवरून सप्तर्षी मंडळाकडे पाहिल्यास असे दिसते की हे सात तारे आपल्यापासून जवळजवळ समान अंतरावर आहेत. खरे तर सप्तर्षीचे हे तारे आपल्यापासून जवळपास सारख्याच अंतरावर नसून वेगवेगळ्या प्रकाशवर्षाच्या अंतरावर आहेत आणि त्यांच्यामध्ये कोणतेही विशेष गुरुत्वाकर्षण नाही. शास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे की, कृतू आणि मारिची इतर पाच ताऱ्यांपेक्षा वेगळ्या दिशेने जात आहेत. त्यामुळे सप्तर्षी याचे हे रूप एक लाख वर्षांनंतर राहणार नाही, त्यांचे आपल्यापासूनचे अंतर ५५ ते ९३ प्रकाशवर्ष आहे आणि त्यांच्यात आणखी अंतर आहे.

प्राचीन काळी जेव्हा दिशादर्शकाचे संशोधन होत नव्हते, तेव्हा समुद्रात प्रवास करणाऱ्या खलाशांना रात्रीच्या वेळी ध्रुव ताऱ्याच्या साहाय्याने दिशेची माहिती मिळत असे. त्या वेळी उत्तरेकडील ध्रुव तारा शोधण्यासाठी सप्तर्षी मंडळाच्या पहिल्या दोन ताऱ्यांचा आधार घेतला गेला, ज्यामध्ये ध्रुव तारा सरळ रेषेत दिसतो. या वर्तुळातील पहिले दोन तारे नेहमी ध्रुव ताऱ्याच्या दिशेने दिसतात. सप्तर्षी मंडळ ध्रुव तार्याभोवती 24 तासांत एक प्रदक्षिणा पूर्ण करते.

प्राचीन काळी आजच्यासारखे तंत्रज्ञान नव्हते, तेव्हा दृष्टी तपासण्यासाठी सप्तर्षी तारा मंडळाचा आधार घेतला जात असे.

यामध्ये सहा क्रमांकाच्या ताऱ्याच्या खाली एक अतिशय लहान तारा दिसतो. ज्याला तो दिसायचा, त्याचे डोळे चांगले आहेत समजले जायचे.

सप्तर्षी (सप्त + ऋषी) यांना सात ऋषी म्हणतात. ज्याचा उल्लेख वेद आणि इतर हिंदू ग्रंथांमध्ये अनेकदा आला आहे.

वेदांनुसार सात ऋषींची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) वशिष्ठ, (२) विश्वामित्र, (३) कण्व, (४) भारद्वाज, (५) अत्री, (६) वामदेव (७) शौनक.

पुराणात सात ऋषींची वेगवेगळी नावे आढळतात. विष्णु पुराणानुसार त्याचे नाव:

(१) वशिष्ठ, (२) कश्यप, (३) अत्री, (४) जमदग्नी, (५) गौतम, (६) विश्वामित्र आणि (७) भारद्वाज.

इतर पुराणानुसार सप्तर्षींचे नाव पुढीलप्रमाणे आहे.

(१) क्रतु, (२) पुलह, (३) पुलस्त्य, (४) अत्री, (५) अंगिरा, (६) वसिष्ठ आणि (७) मारिची.

महाभारतात सप्तऋषींच्या दोन याद्या आढळतात, एका यादीत कश्यप, अत्री, भारद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नी आणि वशिष्ठ यांची नावे आढळतात आणि दुसऱ्या यादीनुसार सप्तऋषी - कश्यप, वशिष्ठ, मरिची, अंगिरस, पुलस्त्य, पुलह आणि क्रतु. काही पुराणांमध्ये कश्यप आणि मारिची यांना एक मानले गेले आहे.

येथे आपण वेदांमध्ये नमूद केलेल्या सात ऋषींची थोडक्यात माहिती घेणार आहोत, ते म्हणजे (१) वसिष्ठ, (२) विश्वामित्र, (३) कण्व, (४) भारद्वाज, (५) अत्री, (६) वामदेव आणि (७) शौनक ऋषी. समाविष्ट आहे.

(१) वशिष्ठ ऋषी:

वसिष्ठ हे वैदिक काळातील मुख्य ऋषी होते. वशिष्ठ ऋषी हे राजा दारशरथाचे कुटुंबाचे गुरु होते. वशिष्ठ हे राम, लक्ष्मण, भरत आणि ऋषी दशरथ यांचा पुत्र शत्रुघ्न यांचे शिक्षक होते. वसिष्ठाच्या

सांगण्यावरून राजा दशरथने आपले दोन पुत्र श्री राम आणि श्री लक्ष्मण यांना ऋषी विश्वामित्र यांच्यासह आश्रमात पाठवले होते. त्यानंतर कामधेनू गाईसाठी वशिष्ठ ऋषी आणि विश्वामित्र यांच्यात युद्ध झाले.

(2) विश्वामित्र ऋषी:

ते वैदिक काळातील प्रसिद्ध ऋषी होते. मेनकाने त्याची तपश्चर्या मोडली. त्यांनी गायत्री मंत्राची रचना केली आहे जो आजही चमत्कारिक मंत्र मानला जातो. कामधेनू गाईसाठी वशिष्ठ ऋषींशी त्यांचे भांडण झाले. विश्वामित्र ऋषींच्या तपश्चर्येने प्रसन्न होऊन ब्रह्मदेवाने त्यांना ब्राह्मण ही पदवी बहाल केली. विश्वामित्र हा ऋषी होण्यापूर्वी राजा होता आणि त्याने कामधेनू गाय पकडण्यासाठी वशिष्ठ ऋषींशी युद्ध केले, परंतु त्याचा पराभव झाला. या पराभवानेच त्याला कठोर तपश्चर्येची प्रेरणा दिली.

विश्वामित्राने त्रिशंकूला त्याच्या तपश्चर्येच्या जोरावर शारीरिकरित्या स्वर्गात पाठवले होते.

हरिद्वारमध्ये आज ज्या ठिकाणी शांतीकुंज आहे, त्या ठिकाणी विश्वामित्रांनी मोठी तपश्चर्या करून आणि इंद्रावर कोपून वेगळा स्वर्ग निर्माण केला होता, असे मानले जाते.

३) कंवरीशी:

ते वैदिक काळातील प्रसिद्ध ऋषी होते. हिंदू धर्मातील सर्वात महत्त्वाचा यज्ञ सोमयज्ञ हा कण्व ऋषींनीच सुरु केला होता. हस्तिनापूरचा राजा दुष्यंत याची पत्नी शकुंतला आणि तिचा मुलगा भरत हे कण्व ऋषींच्या आश्रमात वाढले. सोनभद्र येथील जिल्हा मुख्यालयापासून आठ किलोमीटर अंतरावर, कैमूर पर्वतरांगांच्या शिखरावर वसलेले, कण्व ऋषींचे निवासस्थान आहे, ज्याला कंदकोट म्हणून ओळखले जाते.

(4) भारद्वाज ऋषी:

चरक संहितेनुसार भारद्वाज ऋषींना आयुर्वेदाचे ज्ञान इंद्राकडून मिळाले. ब्रह्मा, बृहस्पती आणि इंद्र यांच्यानंतर ते चौथे व्याकरणकार होते. महर्षी भारद्वाज व्याकरण, राज्यशास्त्र,

आयुर्वेद संहिते, धनुर्वेद, यंत्र सर्वस्व, अर्थशास्त्र, पुराणे, शिक्षण इत्यादी अनेक ग्रंथांचे ते लेखक आहेत.

भारद्वाज हा बृहस्पतीचा पुत्र होता. तुळ्या आईचे नाव ममता होते. त्यांचा जन्म श्रीरामाच्या जन्मापूर्वी झाला होता. त्यांनी अनेक वेदांची रचना केली आहे. त्यांनी भारद्वाज स्मृती भारद्वाज संगीताची रचना केली आहे.

एका उल्लेखानुसार, त्यांचे दीर्घ आयुष्य हे ज्ञात आहे की श्री राम त्यांच्या वनवासात त्यांच्या आश्रमात गेले होते, जे ऐतिहासिकदृष्ट्या त्रेताद्वापरचे संधिकाल होते. असे मानले जाते की भारद्वाजांपैकी एक असलेल्या भारद्वाज विदथने दुष्यंतचा मुलगा भरत याचा उत्तराधिकारी म्हणून राज्य करताना मंत्रांची रचना करणे चालू ठेवले.

भारद्वाज ऋषी हे ऋग्वेदाच्या सहाव्या वर्तुळाचे द्रष्टा आहेत. या मंडळात ऋषी भारद्वाजांचे 765 मंत्र आहेत. भारद्वाजाचे 23 मंत्र अर्थवेदातही आढळतात. ऋषी भारद्वाज हे 'भारद्वाज-स्मृती' आणि 'भारद्वाज-संहिता'चे निर्मातेही होते. ऋषी भारद्वाज यांनी 'यंत्र-सर्वस्व' नावाचा मोठा ग्रंथ रचला होता. या ग्रंथाचा काही भाग स्वामी ब्रह्ममुर्नीनी 'विमान-शास्त्र' या नावाने प्रकाशित केला आहे. या पुस्तकात उंच आणि खालच्या पातळीवर उडणाऱ्या विमानांसाठी विविध धातू बनवण्याचे वर्णन आहे.

(5) अत्री ऋषी:

ऋग्वेदातील पंचम मंडळाचे द्रष्टा महर्षि अत्री हे ब्रह्मदेवाचे पुत्र, सोमचे वडील आणि कर्दम प्रजापती आणि देवहुती यांची कन्या अनुसूया यांचे पती होते. ते वैदिक काळातील ऋषी होते. एकदा ब्रह्मा विष्णु महेश अनुसूयाच्या आश्रमात गेले. अत्री ऋषी तेथे नक्हते. अनसूयेच्या घरी तो ब्राह्मणाच्या वेशात भिक्षा मागू लागला आणि अनसूयेला सांगितले की तू तुझे सर्व कपडे उतरवशील तेक्हाच आम्ही भिक्षा स्वीकारू, तेक्हा अनुसयाने तिच्या पुण्यशक्तीच्या जोरावर वरील तिन्ही देवांना निष्पाप मुले बनवून त्यांना भिक्षा दिली. माता अनुसूया यांनी देवी सीतेला पतिव्रत उपदेश केला होता.

अत्रि ऋषींनी इंद्र, अग्नी आणि इतर देवतांना स्तोत्र लिहिण्यास प्रेरित केले होते. त्यांचा उल्लेख बहुतेक ऋग्वेदात आढळतो. ऋग्वेदातील पाचव्या मंडलाला अत्री मंडल म्हणतात.

अत्री लोकच सिंधू ओलांडून पारस, आजच्या इराणमध्ये गेले होते, जिथे त्यांनी यज्ञ उपदेश केला. अत्र्यांमुळे अग्निपूजकांचा धर्म, झोरास्ट्रियन धर्म सुरु झाला. अत्रि ऋषींचा आश्रम चित्रकूट येथे होता. असे मानले जाते की अत्री दाम्पत्याच्या तपश्चर्येमुळे आणि त्रिमूर्तीच्या आनंदामुळे, महायोगी दत्तात्रेयांचा जन्म महर्षी अत्री आणि विष्णूच्या अंशातून देवी अनुसूया, ब्रह्मदेवाच्या अंशातून चंद्र आणि महान पुत्र म्हणून झाला. शंकराच्या अंगातील दुर्वासा ऋषी. ऋषी अत्री यांना अश्विनीकुमारांचा आशीर्वाद मिळाला.

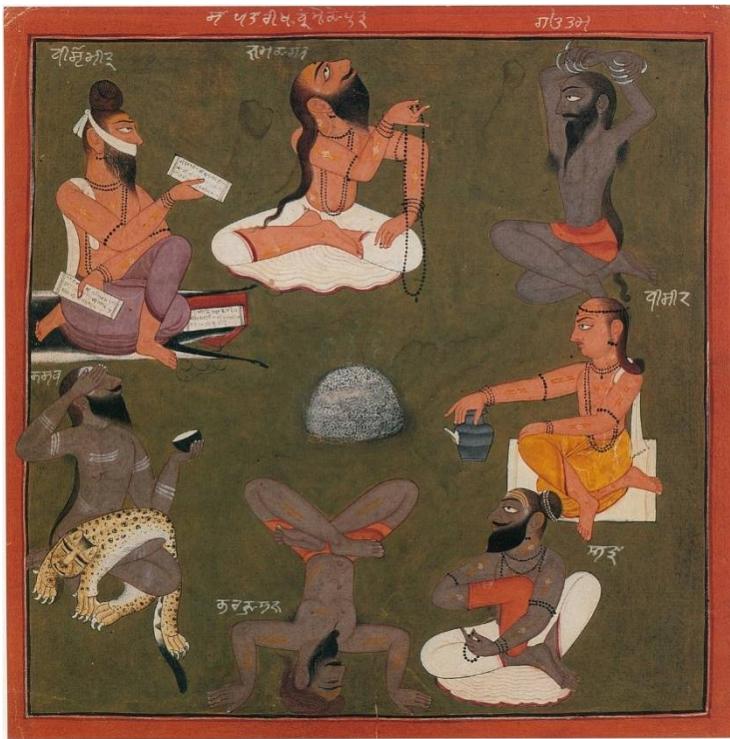
(6) वामदेव ऋषी:

वामदेव ऋषींनी संगीत दिले. तो गौतम ऋषींचा मुलगा होता. त्यांनी इंद्राशी तत्त्वज्ञानावर चर्चा केली होती. आईच्या उदरात असतानाच त्यांना मागील दोन जन्मांचे ज्ञान झाले. असा उल्लेख आहे की वामदेव ऋषींना सामान्यतः मातेच्या पोटातून जन्म घ्यायचा नव्हता. म्हणूनच आईचे पोट फाडून त्याचा जन्म झाला.

वामदेव ऋषींनी संगीताची दीक्षा घेतली असे मानले जाते. वामदेव हा गौतम ऋषींचा मुलगा होता. वामदेव हे जन्मत्रयी तत्त्वज्ञानी मानले जातात.

(7) शौनक ऋषी:

शौनक ऋषींनी मोठे गुरुकुल स्थापन केले होते. ज्यामध्ये १०००० पेक्षा जास्त विद्यार्थी शिकत असत. शौनक ऋषी हे संस्कृत व्याकरण, ऋग्वेद प्रतिशाख्य, बृहदेवता, चरणव्यूह आणि ऋग्वेदाच्या सहा अनुक्रमणिकेचे लेखक होते. त्यांना कात्यायन आणि आश्वलायन यांचे गुरु मानले जाते. त्यांनी ऋग्वेदातील बाष्कल आणि शक्ल शाखा एकत्र केल्या होत्या. विष्णु पुराणानुसार शौनक हा ग्रातसमदाचा पुत्र होता. विशाल गुरुकुल पद्धतीबद्दल त्यांना कुलगुरुंचा आदर आहे. वैदिक धर्मात हा सन्मान ऋषी शौनकाशिवाय कोणालाही मिळाला नाही.

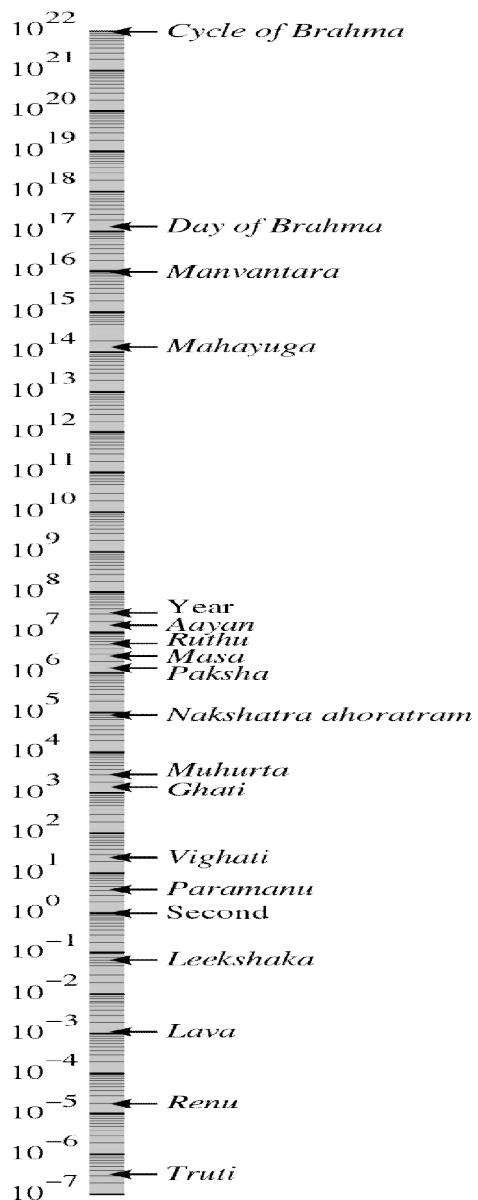

सप्तर्षीः विश्वामित्र (वर डावीकडे), जमदग्नी (वरच्या मध्यभागी), गौतम (वर उजवीकडे), वसिष्ठ (मध्यभागी, दाढीविरहित), कश्यप (डावीकडे खाली), भारद्वाज (मध्यभागी, योगिक आसनात, वरच्या बाजूला), अत्री (खाली उजवीकडे).

पहारी, बांद्राल्टा - मनकोट कार्यशाळेतून; c १७००. शासकीय संग्रहालय आणि कलादालन, चंदीगड)

मन्वंतर (मनूचे वय) हे एका कल्पातील (ब्रह्माचा दिवस) वेळेचे एकक आहे . एका कल्पात चौदा मन्वंतर असतात , प्रत्येक संध्यानेविभक्त केलेला असतो (संबंध कालावधी). प्रत्येक मन्वंतरावर वेगळ्या मनूचे राज्य आहे, सध्याच्या सातव्या मनूवर वैवस्वत मनूचे राज्य आहे . प्रत्येक मन्वंतरामध्ये ऋषी आणि त्यांचे पुत्र नव्याने जन्म घेतात.

मनु
(मन्वंतर)

सप्तर्षी

स्वयंभू

अत्री, अंगिरस, पुलह, पुलस्त्य, क्रतु, मारिची,
वशिष्ठ.

स्वारोचिशा

उर्जा, स्तंभ, प्राण, वात, प्रिशवा, निराय आणि
परिवन

उत्तम

कौकुंडीही, कुरुंडी, दलाया, सांखा, प्रवाहिता,
मीता आणि संमिता

तपसा/तमसा

ज्योतिर्धाम, पृथु, काव्य, चैत्र, अग्नी, वनक
आणि पिवरा

रायवता

हिरण्यरोमा, वेदश्री, उर्ध्वबाहू, वेदबाहू,
सुधामा, पर्जन्य आणि महामुनी

चक्षुषा

सुमेधा, विरजा, हविष्मान, उत्तर, मधु, सहिष्णु
आणि अतिनामा

वैवस्वत (वर्तमान)

वसिष्ठ, कश्यप, अत्री, जमदग्नी, गौतम,
विश्वामित्र, भारद्वाज

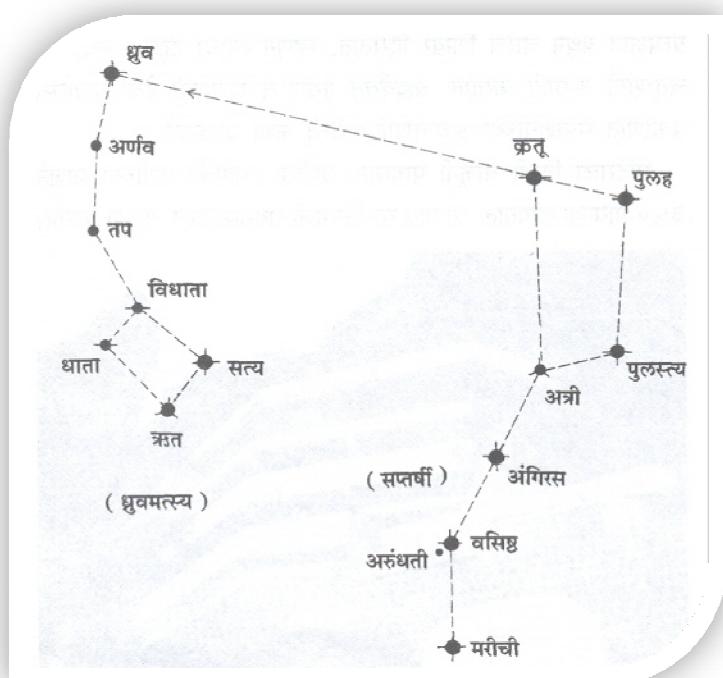
सावर्णी

दीप्तीमत, गालव, परशुराम, कृष्ण, द्रौपदी
किंवा अश्वत्थामा, व्यास आणि ऋषिश्रंग

दक्षा-सावर्णी	सावन, धूतिमत, भव्य, वसु, मेधातिथी, ज्योतिषमान आणि सत्य
ब्रह्म-सावर्णी	हविष्मान, सुकृती, सत्य, अपमूर्ती, नभागा, अप्रतिमौजस आणि सत्यकेतू
धर्मसावर्णी	निश्चरा, अग्नितेजस, वपुष्मान, विष्णू, अरुणी, हविष्मान आणि अनघा
रुद्र-सावर्णी	तपस्वी, सुतप, तपोमूर्ती, तपोरती, तपोधृती, तपोद्युती आणि तपोधन
देवा-सावर्णी	निर्मोह, तत्वदर्शिन, निशप्रकंप, निरुत्सुक, धृतिमत, अव्यय आणि सुतप
इंद्र-सावर्णी	अग्निभूषु, सुची, औक्रा, मगध, प्रिध, युक्त आणि अजिता

सप्तर्षी व ध्रुवमत्स्य :

उत्तर गोलार्धात राहणारांना सर्वांत अधिक परिचित असणारा सप्तर्षी हा तान्यांचा समूह आहे. असा मेजर (बृहदऋक्ष), ग्रेट बेअर, बिंग डिपर, प्लाऊ वगैरे नावे याला देशपरत्वे आहेत. गामीण भागात याला खाटले बाजले म्हणतात. जलपर्यटकांना सप्तर्षीच्या मदतीने ध्रुवतान्याचे स्थान, उत्तर दिशा आणि स्थळाचे अक्षांश यांची कल्पना येते. याला उडत्या पतंगासारखा एक विशिष्ट आकार (आकृती) असल्याने आकाशात तो सहज शोधून काढता येतो. मार्च महिन्यात रात्रभर सप्तर्षी कोठे ना कोठे दिसतात. साधारण 40 उत्तर अक्षांशाच्या उत्तरेकडील प्रदेशात हे कधीही मावळत नाहीत. तिकडे ते परिधुवीय (ध्रूवाभोवती परिभ्रमण करणारे) तारे असतात.

भारतीय	पाश्चात्य	लॅटिन	प्रत	विषुवांश	क्रांती	पार्सेव
नाव	नाव	अक्षर		अंदाजे	अंदाजे	अंतर
कतू	दुभे	a	१८	११ ता.	६२° उ.	२८
पुलह	मेराक	b	२४	११ ता.	५७° उ.	२२
पुलस्त्य	फेकडा	g	२४	१२ ता.	५४° उ.	३९
अत्री	मेगेझा	δ	३४	१२ ता.	५७° उ.	२३
अंगिरस	अलिओथ	ε	१६	१३ ता.	५७° उ.	२०
वसिष्ठ	मिङ्गर	ई	२२	१३ ता.	५५° उ.	२४
अर्घ्नधती	अल्कोर	८०	४०२	-	-	-
मरीची	बेनेटनेश	η	१८	१४ ता.	५५° उ.	८७

या तारकासमूहातील तारे दिले असून त्यापैकी पुलह व कतू जोडणारी रेषा सु. ५ पट वाढविली, तर ती जवळजवळ धुवतान्यातून जाते म्हणून यांना धुवदर्शक तारे म्हणतात. [→ रात्रीचे घड्याळ]. सहावा तारा वसिष्ठ याच्या अगदी शेजारी १२ मी. अंतरावर एक चौथ्या प्रतीचा अर्घ्नधती (८०) हा अगदी अंधुक तारा आहे. म्हणून वसिष्ठ-अर्घ्नधती या जोडीला नुसत्या डोळ्यांनी दिसणारे तारकायुग्म म्हणतात. अर्घ्नधती

दिसणे हे चांगली दृष्टी असण्याचे लक्षण समजले जाते. अरुंधती हेही एक तारकायुग असून वसिष्ठ हीसुद्धा तारकायुगमांची जोडी आहे. म्हणजे एकूण हे सहा तारे आहेत [→ अरुंधती केश मिळार].

पहिला ‘कतू’ व सातवा ‘मरीची’ याखेरीज उरलेल्या पाच तान्यांचा एक वेगळाच गट समजला जातो. या गटात बीटा ऑरिंगी, बीटा कॅरिनी, व्याध इ. दूरदूरचे सु. 40 पेक्षा जास्त तारेही आहेत. हे सर्व गांगेय अक्षाला लंबपातळीत आहेत. या तान्यांना वेगळी आणि कतू व मरीची यांना वेगळी अशी दीर्घकालीन निजगती आहे, असे सिद्ध झाले आहे. 10 लाख वर्षा- पूर्वी, हल्ली व 10 लाख वर्षांनंतर सप्तर्षीचा आकार कसा असेल हे पाहणे उद्भोधक आहे. तान्यांना गती असते.

सप्तर्षी तारकासमूहाचे क्षेत्र मोठे आहे. त्यात नुसत्या डोळ्यांनी दिसणारे 130 तारे आहेत. यात कित्येक तेजोमेघ, तारकागुच्छ, एमजीसी 5457, एम 81, एम 82 या सर्पिलाकार दीर्घिका आणि एम 97 हा औल तेजोमेघ आहे.

पौराणिक काळी सप्तर्षीना गती असून ते एकेका नक्षत्रात 100 वर्षे राहतात, असे समजले जाई. परीक्षित राजांच्या वेळी ते मघा नक्षत्रामध्ये होते. इ. स. पू. 1590 मध्ये मघा नक्षत्रामध्ये दक्षिणायनाला सुरुवात होई. हा {विष्टभ[→ संस्तंभ]बिंदू पश्चिमेकडे वळतो (उलट सरकतो) हे वेधांवरून सिद्ध केले गेले.

सप्तर्षीमध्ये विशिष्ट प्रकारचा पिधानकारी रूपविकारी तारकायुगमांचा ओमेगा किंवा डब्ल्यू वर्ग आहे. युगमातील तारे इतके जवळ असतात की, त्यांच्या गुरुत्वाकर्षणाने प्रत्येक तारा लंबगोलाकार झालेला दिसतो. यांचा पर्ययकाल 4 ते 30 तासांपर्यंत आणि तेजपर्यंत 0·65 प्रतीपर्यंत असतो.

धुवमत्स्य किंवा लधुसप्तर्षी या दुसऱ्या तारकासमूहातील आकृती लहान पण थेट सप्तर्षीसारखीच असते. यातील तान्यांना ऋत, सत्य, धाता, विधाता, तप, अर्णव व धुव अशी नावे आहेत. धुवतारा पिधानकारी तारकायुग आहे. धुव आणि ऋत हे दुसऱ्या प्रतीचे तारे आहेत.

धुवबिंदूपासून धुवतारा 1 अंश अंतरावर असून 2120 सालच्या सुमारास हे अंतर अर्ध्या अंशापर्यंत कमी होऊन पुढे वाढत जाईल. धुवतारा व उत्तर धुवबिंदू यांत फारच कमी अंतर असल्याने धुवतान्याचा उपयोग दिशा निश्चितीसाठी होत आला आहे. या समूहातील ऋत व सत्य यांना ध्रूवाचे रक्षक मानतात. सर्व समूहाला लघुऋक्ष असेही म्हणतात.

ऋषींची संख्या फक्त सातच का?

भारतीय ऋषी -मुर्नींनी या पृथ्वीवर धर्म, समाज, शहर, ज्ञान, विज्ञान, खगोलशास्त्र, ज्योतिष, वास्तू, योग इत्यादी ज्ञानांचे प्रसार केले. जगातील सर्व धर्म आणि विज्ञानातील प्रत्येक क्षेत्राला भारतीय ऋषींचे ऋणी असले पाहिजे.त्यांचा योगदानाला स्मरले पाहिजे. त्यांनी मानवासाठीच नक्हे तर प्राणी-पक्षी, समुद्र, नदी, डोंगर आणि झाडे या सर्वांचा विचार केला आणि सर्वांच्या सुरक्षित जीवनासाठी कार्य केले. चला, आपण थोडक्यात जाणून घेऊ या की कोणत्या काळात कोणते ऋषी होते.

सप्त ब्रह्मर्षी, देवर्षी, महर्षी, परमर्षयः

कण्डर्षिश्च, श्रुतर्षिश्च, राजर्षिश्च क्रमावशः:

अर्थात १. ब्रह्मर्षी २. देवर्षी ३. महर्षी ४. परामर्षी ५. काण्डर्षि ६. श्रुतर्षि आणि ७. राजर्षी- हे ७ प्रकाराचे ऋषी असतात. म्हणून ह्यांना सप्तर्षी म्हणतात.

सप्तऋषीं तारामंडळ : आकाशात ७ तान्यांचा एक मंडळ दिसतो त्यांना सप्तऋषींचे तारामंडळ म्हणतात. या व्यतिरिक्त सप्तऋषींपासून त्या ७ तारांचा आभास होतो जे ध्रुव तान्याचा सभोवती फिरतात. या तारामंडळातील तान्यांचे नाव भारताच्या ७ महान संतांच्या नावावर आहे. वेदांमध्ये या मंडळाची स्थिती, वेग, अंतर आणि व्याप्तीबद्दल सविस्तर चर्चा केली आहे.

भारतात ऋषी आणि गुरु-शिष्यांची परंपरा दीर्घकालापासून आहे. ब्रह्माचे मुलं देखील ऋषी होते तर भगवान शिवाचे शिष्यगण देखील ऋषीच असे. प्रथम मनू स्वयंभू मनूपासून ते बौद्धकाळापर्यंत ऋषी परंपरेची माहिती मिळते. हिंदू पुराणांनी वेळ(काळ) मन्वंतरामध्ये विभागले आहे आणि प्रत्येक मन्वंतरात ऋषींनी केलेले योगदान आणि त्यांचा ज्ञानाबद्दलची व्याख्या केली आहे. प्रत्येकी मन्वंतरात प्रामुख्याने ७ ऋषी झाले आहे. विष्णुपुराणानुसार त्यांची नामावली खालील प्रमाणे आहे

१ अष्टम सार्वांक मन्वंतरात - गालव, दीप्तिमान, परशुराम, अशवत्थामा, कृप, ऋष्यश्रंग आणि व्यास.

२ नवम दक्षसार्वणि मन्वंतरात - मेधातिथि, वसू, सत्य, ज्योतिष्मान, द्युतिमान, सबण आणि भव्य.

३ दशम ब्रह्मसार्वणि मन्वंतरात - तपोमूर्ती, हविष्मान, सुकृत, सत्य, नाभाग, अप्रतिमौजा आणि सत्यकेतु.

४ एकादश धर्मसार्वणि मन्वंतरात - वपुष्मान्, घृणि, आरुणि, निःस्वर, हविष्मान्, अनघ आणि अग्नितेजा.

५ द्वादश रुद्रसार्वणि मन्वंतरात - तपोद्युति, तपस्वी, सुतपा, तपोमूर्ती, तपोनिधी, तपोरति आणि तपोधृति.

६ त्रयोदशा देवसार्वणि मन्वंतरात - धृतिमान, अव्यय, तत्वदर्शी, निरुत्सुक, निर्माह, सुतपा आणि निष्प्रकम्प्य.

७ चतुर्दश इंद्रसार्वणि मन्वंतरात - अग्नीध्र, अग्नी, बाहु, शूची, युक्त, मगध, शुक्र आणि अजित.

या ऋषीमधून काही ऋषी कल्पांत -चिरंजीवी, मुक्तात्मा आणि दिव्यदेहधारी असे.

'शतपथ' ब्राह्मणानुसार

१. गौतम २. भारद्वाज ३. विश्वामित्र ४. जमदग्नी ५. वसिष्ठ ६. कश्यप आणि ७. अत्रि.

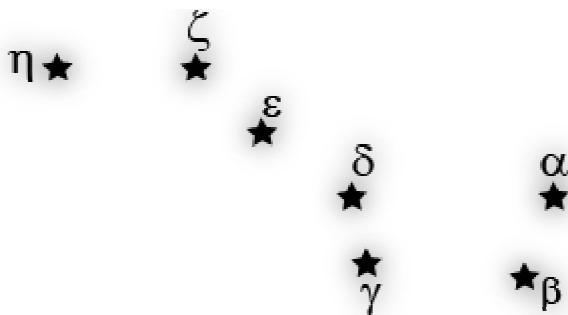
'महाभारतानुसार'

१. मरीचि २. अत्री ३. अंगिरा ४. पुलह ५. क्रतु ६. पुलस्त्य आणि ७. वशिष्ठ सप्तर्षी मानले जाते.

महाभारतात राजधर्म आणि धर्माच्या प्राचीन आचार्यांची नावे खालील प्रकारे आहेत - बृहस्पती, विशालाक्ष (शिव), शुक्र, सहस्राक्ष, महेंद्र, प्राचेतस मनू, भारद्वाज आणि गौरशिरस मुनी.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात यांची यादी या प्रकारे आहे - मनू, बृहस्पती, उशनस (शुक्र), भारद्वाज, विशालाक्ष (शिव), पराशर, पिशुन, कौणपदंत, वातव्याधी आणि बहुदंती पुत्र.

वैवस्वत मन्वंतरात वशिष्ठ ऋषी झाले. त्या मन्वंतरात त्यांना ब्रह्मर्षीची पदवी मिळाली. वशिष्ठाने गृहस्थाश्रम सांभाळताना ब्रह्मार्जीच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी सृष्टी वर्धन, संरक्षण, यज्ञ इत्यादीने जगाला दिशा दिली.

मन्वंतर आणि सप्तर्षी....

सध्या चालू असलेले मन्वंतर सातवे असून ते 'वैवस्वत मन्वंतर' म्हणून ओळखले जाते. ह्या मन्वंतरातले सप्तर्षी असे : अत्री, कश्यप (काश्यप, वत्सर), गौतम (शरद्वत), जमदग्नी, भरद्वाज (भारद्वाज), वसिष्ठ (वसुमत्), विश्वामित्र.

सप्तर्षी म्हणजे हे हिंदू पौराणिक कथा आणि वेद यांत उल्लेखलेले सात प्रमुख ऋषी. सप्तर्षीच्या नावांबाबत पुराणांत मतभेद आहेत. आकाशात सध्या जे सप्तर्षी नावाचे सात तारे दिसतात त्यांची नावे - अकारविलहे :

अंगिरस (Epsilon of Ursa Major)

अत्री (Delta Ursae Majoris)

क्रतु (Dubhe; Alpha of Ursae Majoris)

पुलस्त्य (Gamma Ursae Majoris)

पुलह (Merak; Beta Ursae Majoris)

मरीचि (Alkaid; Benetnasch; Eta Ursae Majoris)

वसिष्ठ (Mizar; Zeta Ursae Majoris).

वसिष्ठ तान्याजवळ अरुंधतीचा तारा (Alcor) असतो

सप्तर्षीमधील तान्यांचा आकाशातला (घड्याळयाच्या काट्याच्या फिरण्याच्या दिशेनुसार-clockwise-सव्य)क्रम (α) क्रतु (β) पुलह (γ) पुलस्त्य (δ) अत्रि (ε) अंगिरस (ζ) वसिष्ठ (शोजारी अरुंधती) आणि (η) मरीचि असा आहे.

मन्वंतरे आणि त्यांतील सप्तर्षी

स्वायंभुव मन्वंतर : अंगिरस(भृगु), अत्रि, क्रतु, पुलस्त्य, पुलह, मरीचि, वसिष्ठ.

स्वारोचिष मन्वंतर : और्व, कश्यप, अत्रि, निश्च्यवन, प्राण, अग्नि, स्तंब.

उत्तम मन्वंतर : अनघ, ऊर्ध्वबाहु, गात्र, रज, शुक्ल, सचन, सुतपस्.

तामस मन्वंतर : अकपि, अग्नि, कपि, काव्य, चैत्र(जन्हु), ज्योतिर्धर्मन्, धातृ, पृथु.

रैवत मन्वंतर : ऊर्ध्वबाहु(सोमप), देवबाहु, पर्जन्य, वसिष्ठ, यदुघ्र, वेदशिरस्, हिरण्यरोमन्.

चाक्षुष मन्वंतर : अतिनामन्, भृगु, मधु, विरजस्, हविष्मत्, सहिष्णु, सुधामन्, सुमेधस्.

वैवस्वत मन्वंतर : अत्रि, कश्यप, गौतम, जमदग्नि, भारद्वाज, वसिष्ठ, विश्वामित्र.

या मन्वंतरानंतर सार्वणि, दक्षसार्वणि, ब्रह्मसार्वणि, धर्मसार्वणि, रुद्रसार्वणि, रौच्य(देवसार्वणि) आणि भौत्य(इंद्रसार्वणि) अशी आणखी

सात मन्वंतरे अजून सुरु व्हावयाची आहेत. त्यांचे सप्तर्षी अर्थात वेगळेच असतील.

